

کاربرد داروهای بوییدنی در پیش گیری و درمان بیماری

از دیدگاه طب سنتی ایران

فاطمه علیجانیها

فرزانه غفاری

محسن ناصری^۱

مجید اصغری

چکیده

امروزه «رایحه درمانی» به عنوان یک روش گیاه درمانی، یکی از شاخه های طب آلترناتیو و مکمل محسوب می شود. مطالعه تاریخ پزشکی نشان می دهد که تمدن های قدیمی توجه زیادی به گیاهان معطر داشته و آن ها را به طور گسترده ای در جنبه های گوناگون زندگی، از مراسم مذهبی و مومیایی کردن مردگان گرفته تا اهداف آرایشی و درمانی به کار می بردند.

بر اساس متون قدیمی طب سنتی ایران، ترکیبات معطر هم برای پیش گیری و هم درمان کاربرد فراوانی داشته است. اطبا و حکمای بزرگ طب سنتی چون «رازی، ابن سینا، علی بن ربن طبری» و دیگران؛ برای بیماری های مختلف برنامه های درمانی ویژه ای طراحی و اجرا می کردند که در آن داروهای معطر بوییدنی در کنار سایر انواع درمان ها، جایگاه خاصی داشت و به نمونه هایی از آن اشاره خواهد شد. نمونه ای از تأکید حکما در استفاده از داروهای بوییدنی سخن «ابن نفیس» در کتاب «الموجز فی الطب» است که می گوید: «بوهای خوش یکی از درمان های عمومی خوب برای اغلب بیماری هاست».

علاوه بر آن روش های زیادی برای تهیه داروهای معطر طبیعی در متون داروسازی سنتی ما، چون «قربادین کبیر، تحفة المؤمنین و مخزن الادویه» وجود دارد. از این رو می توان نتیجه گرفت که در ابداع و پیشرفت رایحه درمانی، برای طب سنتی ایران نقشی مهم تر از آنچه که تاکنون فرض شده است، می توان در نظر گرفت.

واژگان کلیدی: رایحه درمانی، داروهای بوییدنی، طب سنتی ایران

۱- مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسؤول)

Email: Naseri@Shahed.ac.ir

مقدمه

از قدیمی‌ترین دوران تمدن انسانی تا کنون گیاهان خوشبو به شکل‌های مختلف در نیایش‌ها و آیین‌های مذهبی به عنوان نمادی از قداست استفاده می‌شد. تاریخچه رایحه درمانی را به شش هزار سال قبل و به مصر باستان نسبت می‌دهند؛ آن‌ها از تأثیر رایحه‌ها بر تن و روان انسان آگاه بودند و عطرها را که از ترکیب گیاهان مختلف تهیه می‌کردند نه تنها در مراسم مذهبی بلکه در زندگی روزمره به کار می‌بردند.

بازرگانان فنیقی نیز ترکیبات معطر را به سراسر نواحی مدیترانه و شبه جزیره عربستان صادر می‌کردند. در مصر یکی از عمده‌ترین کاربردهای گیاهان معطر مومیایی کردن مرده‌گان بود؛ خاصیت گندزدایی اسانس‌ها به قدری زیاد است که بافت‌های اجساد بعد از چند هزار سال هنوز به خوبی حفظ شده است.

ظهور اسلام در کشورهای عربی موجب احیای دوباره علوم گردید. حکمای اسلامی به صنعت کیمیاگری پرداختند آن‌ها استفاده از گیاهان معطر در داروسازی و عطر سازی را از نو زنده ساخت؛ روش‌های استفاده از آن‌ها را تکمیل کردند. به عنوان مثال دانشمند بزرگ ابوعلی سینا؛ مارپیچ مبردی ساخت که تحول شگرفی در صنعت تقطیر می‌باشد (۱).

کیمیاگری احتمالاً به وسیله سربازان جنگ‌های صلیبی و به هنگام بازگشت آن‌ها از ارض مقدس به اروپا وارد شد. در آن زمان تقطیر سمبلی از پاک‌سازی و تمرکز قوای معنوی به شمار می‌رفت. به همین دلیل کیمیاگران به قدری ماده را تقطیر می‌کردند تا تمام ناخالصی‌های آن از بین برود و به این ترتیب فراورده‌های نهایی داروهای بسیار مؤثری بودند.

در طی دوران رنسانس استفاده از اسانس‌ها در عطرسازی و تهیه فراورده‌های آرایشی گسترش یافت. با پیشرفت شیمی و تقطیر، تولید اکسیر، عرقیات و روغن‌های معطر توسعه یافت. در قرن ۱۹ میلادی کشفیات در زمینه فیزیک و شیمی و زیست‌شناسی، این دیدگاه که اکنون بشر قادر به کنترل و دستکاری طبیعت شده است را ایجاد کرد.

رایحه درمانی نوین در آغاز قرن اخیر و با پژوهش‌های شیمی‌دان فرانسوی R.M.Gattefosse ایجاد شد و از آن زمان تا کنون در کشورهای فرانسه؛ آلمان؛ سوئیس و ایتالیا بسیار مورد توجه قرار گرفته است. این شیمی‌دان فرانسوی طی یک رویداد تصادفی در آزمایشگاه به اثر شفا بخشی قوی اسانس اسطوخودوس در بهبود سوختگی دستش پی برد؛ نکته‌ای که بعدها آموخت این بود که استفاده از اسانس‌ها به صورت کامل و دست نخورده بسیار مؤثرتر از زمانی است که ترکیبات مجزا شده و به اصطلاح ماده مؤثره آن‌ها به کار گرفته شود. وی همچنین دریافت اسانس‌های صناعی و سنتز شده اثرات درمانی بسیار ضعیف‌تر از انواع طبیعی دارند (۴-۲).

در طب سنتی ایران مطالب جالب توجهی در زمینه استفاده از ترکیبات معطر وجود دارد و این مواد به طور گسترده در انواع اشکال دارویی به کار رفته و خواص درمانی ویژه‌ای برای آن قائل هستند و این مقاله سعی دارد نمونه‌هایی از اشکال دارویی و کاربرد داروهای بوییدنی در طب سنتی ایران را ارائه دهد.

مواد و روش‌ها

به منظور بررسی داروهای بوییدنی در طب سنتی تعدادی از معتبرترین کتاب‌ها که از آثار حکما و دانشمندان بزرگ طب سنتی می‌باشند مورد بررسی

قرار گرفت تا مواردی که حکما و اطبای قدیم ما در پیش‌گیری یا درمان بیماری‌ها از داروهایی به شکل بوییدنی استفاده می‌نمودند مشخص گردد. همچنین با مراجعه به کتب تخصصی داروسازی سنتی و قرآدین‌ها اشکال دارویی خاصی که در داروسازی سنتی ما به طور ویژه برای داروهای بوییدنی طراحی شده و مورد استفاده قرار می‌گرفت بررسی و تعیین گردید.

یافته‌ها

۱- کاربردهای درمانی داروهای بوییدنی در طب سنتی ایران

۱-۱- در کتاب «فردوس الحکمه» اثر «علی بن ربن طبری»، طبیب قرن دوم و سوم هجری قمری فصل جداگانه‌ای به «افاویه الطیب» یا ادویه معطر و خوشبو اختصاص یافته است (۵) که در آن از ۳۶ داروی مفرده معطر نام برده شده است و ضمن بیان طبیعت آن‌ها، اثرات و کاربردهای درمانی جالبی برای هر یک مطرح گردیده است (جدول شماره ۱).

جدول ۱: طبیعت و کاربردهای درمانی برخی از ادویه معطر (ذکر شده در کتاب فردوس الحکمه)

نام مفرده	طبیعت	افعال (کاربردهای درمانی)
مشک	گرم و خشک	سقوط آن مغز را گرم می‌کند
سلیخه	گرم و خشک	لطیف، مفید برای معده
محلّب	سرد و خشک	مفید جهت ریح، شس
قرنفل	گرم و خشک	مفید برای معده و کبد
اشنه	سرد	قابض

۱-۲- در کتاب «الحاوی فی الطب» اثر گراندقدر «حکیم زکریای رازی»، فیلسوف، پزشک و داروساز بزرگ ایرانی (قرن سوم و چهارم)، در حدود ۱۵۰ مورد اشاره به داروهای بوییدنی در درمان بیماری‌های مختلف شده است (۶) و رازی داروهای مفرده و مرکبه معطر را به صورت منحصر یا به عنوان بخشی از برنامه درمانی خویش در مورد تعدادی از بیماری‌ها تجویز کرده است (جدول شماره ۲).

۲: کاربرد درمانی برخی از داروهای بوییدنی (ذکر شده در کتاب الحاوی)

داروی بوییدنی	کاربرد درمانی
جند بیدستر، جاوشیر و قنه	درمان سگته مغزی
گل فاوانیا	درمان صرع
سیب	هیضه
لفاح سفید	خواب آور
اقحوان	خواب آور
کافور	دوار
شونیز	زکام
کمون بستانی با سرکه	قطع کننده رعاف

۳-۱- در کتاب «القانون فی الطب» اثر مشهور «ابن سینا»، فیلسوف، حکیم و پزشک بزرگ ایرانی (قرن پنجم)، حدود ۶۴ مورد داروی بوییدنی در موارد بیماری‌های مختلف اشاره شده است (۱) که کاربرد درمانی برخی از آنها در جدول شماره ۳ ذکر می‌گردد.

جدول ۳: کاربرد درمانی از داروهای بوییدنی (ذکر شده در کتاب قانون)

داروی بوییدنی	کاربرد درمانی
زعفران	خواب آور برای مبتلایان به ذات الجنب
لفاح	خواب آور
یاسمین	محلل برای سردرد کائن ناشی از بلغم
مرماخور	محلل سردرد سرد
سداب	صرع
انجدان	سکسکه
مرزنجوش	صداع ناشی از معده
مشک و عنبر و کافور همراه با صبر	صداع پیضه و خوده
شونیز و قسط	رعاف
اقحوان	خواب آور
ایرسا	القای عطسه

۴-۱- در کتاب «ذخیره خوارزمشاهی» اثر گرانقدر حکیم و دانشمند بزرگ قرن ششم، «سید اسماعیل جرجانی» نیز فصل جداگانه‌ای به «تدبیر عطرها و اسفَرَم‌ها» اختصاص داده شده است. در این فصل ضمن بیان روش شناسایی تعدادی از عطرهای گیاهی، حیوانی و معدنی؛ به بیان طبیعت، خواص و کاربرد درمانی و فواید و مضرت آنها می‌پردازد.

۵-۱- در کتاب «الموجز فی الطب» اثر «ابن نفیس» (قرن هفتم) نیز داروهای بوییدنی در برنامه درمانی بسیاری از بیماری‌ها ذکر شده است (۷) و کاربرد درمانی برخی از آنها در جدول شماره ۴ ذکر می‌گردد.

جدول ۴: کاربرد درمانی برخی از داروهای بوییدنی (ذکر شده در کتاب الموجز)

داروهای بوییدنی	کاربرد درمانی
گلاب و خلاف و نیلوفر با سرکه	صداع حار
کافور	صداع صفراوی و دموی
برگ اترج و ریحان و قرنفل زیاد بوییدن سیب افیون، افریون، مشک و زعفران	صداع بارد
روغن بنفشه و نیلوفر	صداع یابس
سداب و مشک و عنبر از گردن آویختن فاونیا	صرع
کندر، کندس، مشک، جند بیدستر، فریون، عنبر	فلج

۲- کاربردهای داروهای بوییدنی جهت پیش گیری، در طب سنتی ایران

۲-۱- در کتاب «فردوس الحکمه» علاوه بر کاربردهای درمانی فوق الذکر، در مبحث حفظ الصحه یا به عبارت دیگر، تدابیری که جهت حفظ و صیانت از سلامتی باید رعایت گردد؛ در کنار توصیه‌های معمول در زمینه خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها، خواب و بیداری، هوا، حرکت و سکون، احتباس و استفراغ و اعراض نفسانی، تدابیر جالبی در مورد نوع عطرها و رایحه‌هایی که در هر فصل از سال بهتر است استفاده شود بیان شده است (جدول شماره ۵).

جدول ۵: عطرها و رایحه‌های توصیه شده در فصل‌های مختلف سال (جهت حفظ سلامتی)

فصول سال	رایحه‌های توصیه شده
بهار	گل‌ها و شکوفه‌ها با بوی معتدل مثل خیری، نسرين و گل سرخ
تابستان	پرهیز از ادویه معطر حاره (گرم)
پاییز	روغن زنبق و خیری و بان و غالیه
زمستان	مشک و عنبر و قسط

۲-۲- در کتاب «مصالح الأبدان و الأنفس» اثر ابوزید بلخی، فیلسوف و طبیب اوایل قرن چهارم هجری قمری که به طور کلی در موضوع تدابیر حفظ الصحة می باشد؛ فصل جداگانه‌ای به «تدبیر مشومات» اختصاص یافته است که نشان دهنده اهمیت استفاده از بوییدنی‌ها در حفظ سلامتی و پیش‌گیری از بیماری‌ها می باشد. (۸) در این فصل بعد از بیان طبیعت انواع مواد و ترکیبات معطر و بیان ضررها و منافع آن‌ها، به تقسیم بندی آن‌ها می‌پردازد و سپس تدابیری که در استعمال آن‌ها جهت حفظ سلامتی باید رعایت گردد بیان شده است؛ برای مثال بعضی از این تدابیر عبارتند از:

- ۱- توجه به طبیعت ماده معطر و استفاده از آن با توجه به مزاج فرد
- ۲- عدم بوییدن ماده معطر از فاصله خیلی نزدیک
- ۳- ایجاد تناوب و عدم بوییدن مداوم یک ماده
- ۴- بهره‌گیری از اثر قوی عطرهای مناسب برای تقویت روح و حرارت غریزی

۳- اشکال دارویی مختلف بوییدنی‌ها، در داروسازی سنتی

۳-۱- در کتاب «تحفة المؤمنین» اثر «سید محمد مؤمن تنکابنی» (قرن یازدهم هجری قمری) و نیز «مخزن الأدویة» اثر «سید محمد حسین عقیلی خراسانی» (قرن دوازدهم هجری قمری)، که از کتاب‌های مهم داروسازی سنتی می‌باشند در تعدادی از داروهای مفردة، کاربرد درمانی به صورت بوییدن آن‌ها ذکر شده است؛ همچنین از داروهای مرکبه بوییدنی با عنوان شوموم، لخالخ و نیز غالیه نام برده شده و روش تهیه آن‌ها شرح داده شده است. (۹ و ۱۰)

۲-۳- در کتب تخصصی داروهای ترکیبی در طب سنتی، موسوم به قرابادین، از جمله «قرابادین کبیر» اثر «حکیم عقیلی خراسانی» فصلی به عطریات اختصاص دارد که روش تهیه ترکیبات معطر که عنوان خوشبو کننده دارند ذکر شده است. بخش‌های دیگری به «شمامه و شمو مات» و «لخلخه‌ها» و «اغالی» و بیان انواعشان همراه با کاربرد درمانی و روش تهیه آن‌ها اختصاص دارد که در اینجا به ذکر تعاریف و مثال‌هایی از کاربردهای آن‌ها بسنده می‌نماییم (جدول شماره ۶).

جدول ۶: اشکال داروهای بوییدنی و کاربرد درمانی آن‌ها (ذکر شده در «قرابادین کبیر»)

اشکال داروهای بوییدنی	تعریف	چند نمونه از کاربردهای درمانی
شمامه و شمو مات	ترکیبی از داروهای معطر که به صورت خشک یا تر بوییده می‌شوند.	مقوی دماغ، مفید برای خفقان و ضعف قلب، سرسام، دوار، صداع، صرع، بی‌خوابی
لخالخ (لخلخه)	ادویه مرکب رقیق القوام طیب الرائحه را گویند که در شیشه یا پیاله کرده حرکت دهند تا بوی آن به مشام رسد بلکه اندکی از آن را بر بینی و سینه هم بمالند.	تقویت دل و دماغ، منع صعود بخارات به دماغ، جهت سرسام و اختلاط عقل، منع عفونت، صداع، بی‌خوابی، ضعف قلب
اغالی (غالیه)	ادویه مرکب طیبه الرائحه را گویند و اصل آن مرکب از مشک و کافور و روغن بان و حصی لبان و عرق‌های خوشبو است و به حسب احوال، عود و سک و رامک و موم و لادن و امثال این‌ها اضافه می‌نمایند. (علاوه بر بوییدن، به صورت فرزجه و طلا نیز استعمال می‌شود).	تقویت دل و دماغ، فالج، لقوه، خدر، صرع، تقویت قوت‌ها و ارواح و اعضا، صداع بارد، خفقان

۳-۳- در کتاب «قرابادین صالحی» اثر «محمد صالح قایینی هروی» (قرن ۱۲ هجری قمری) نیز اشکال دارویی فوق برای داروهای بوییدنی شرح داده شده و تأثیرات قوی برای آن ذکر شده است؛ مثلاً شمو م را در مورد بیمارانی که به داروهای دیگر پاسخ نداده بودند مؤثر و سریع‌الاث‌ر و نیز برای افراد سالم، جهت

تقویت دماغ مفید دانسته است و نیز لخلخه را بهترین و سریع‌الاثربترین علاج برای سرسام و صداع گرم، یاد کرده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب جامع و مفصلی که در مورد انواع عطرها، داروهای معطر مفرده و روش شناسایی و کاربرد و خواصشان و نیز داروهای مرکبه و اشکال دارویی ویژه‌ای که برای داروهای بوییدنی طراحی شده و در متون طب و داروسازی سنتی ما وجود دارد، هم‌چنین وجود دانشمندان بزرگی چون رازی و ابن سینا که با توسعه ابزارها و روش‌های داروسازی، در جهت تهیه بهینه اسانس‌ها و داروهای معطر گام‌های مهمی برداشته‌اند و نیز توجه خاصی که به استفاده از داروهای بوییدنی به عنوان درمان انحصاری یا بخشی از پروتکل درمانی در طیف وسیعی از بیماری‌ها ذکر شده است می‌توان چنین نتیجه گرفت که دانشمندان مسلمان و ایرانی از گذشته‌های دور، توجه ویژه‌ای به مقوله داروهای بوییدنی داشته‌اند و این روش را نه تنها به عنوان درمانی مؤثر و سریع‌الاثرب و کم‌عارضه به کار می‌بردند بلکه در تدابیر حفظ الصحة، جهت حفظ و ارتقای سلامتی افراد سالم جامعه نیز توصیه می‌نمودند.

بنابراین، طب سنتی ایران در پایه‌گذاری دانش رایحه درمانی (آروماتراپی) نوین و مقوله داروهای بوییدنی که امروزه به عنوان یک روش مدرن غربی و شاخه‌ای از طب مکمل و آلترناتیو به آن پردخته می‌شود نقشی مهم‌تر از آن‌چه که تصور شده است دارد. به علاوه با پژوهش‌هایی بر پایه تجارب حکما و اطباء بزرگ طب سنتی ایران می‌توان در جهت توسعه این دانش گام‌های بلندی برداشت.

فهرست منابع

- ۱- ابن سینا، حسین: قانون در طب. انتشارات سروش، قرن پنجم ه.ق، (۱۳۶۶).
- 2- W.C. Evans "Trease and Evans's pharmacognosy", 14th ed, 1996.
- 3- M. Lavaber "Aromatherapy workbook", 1378, sabzarang Publishers.
- 4- V. Pitman "Aromatherapy a practical approach", 2004, Nelson Thornes publishers.
- ۵- طبری، علی بن ربن: فردوس الحکمه. (به زبان عربی). انتشارات دارالکتب العلمیه، قرن سوم ه.ق، ۲۰۰۲.
- ۶- رازی، محمد بن زکریا: الحاوی فی الطب. (به زبان عربی). انتشارات دارالکتب العلمیه، قرن چهارم ه.ق، ۲۰۰۰.
- ۷- ابن نفیس: الموجز فی الطب. (به زبان عربی). چاپ شده در قاهره، قرن هفتم ه.ق، ۱۹۸۶.
- ۸- بلخی، احمد بن سهل: مصالح الأبدان والأنفس. انتشارات مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، قرن چهارم ه.ق، ۱۳۸۷.
- ۹- تنکابنی، محمد بن مؤمن: تحفه المؤمنین. انتشارات شهر، قرن یازدهم ه.ق، ۱۳۸۶.
- ۱۰- عقیلی خراسانی شیرازی، محمد حسین: قرابادین کبیر. انتشارات مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، قرن دوازدهم ه.ق، ۱۳۸۶.

یادداشت شناسه مؤلفان

فاطمه علیجانیها: دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران
 فرزانه غفاری: دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران، پژوهشگر مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی
 محسن ناصری: مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسؤول)

نشانی الکترونیکی: Naseri@Shahed.ac.ir

مجید اصغری: مرکز تحقیقات طب سنتی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی قم، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۷/۱۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۱/۹/۱۳